

مؤلفه‌های مؤثر در تألیف محتوای کتاب درسی در حوزه‌های علمیه خواهران: مطالعه کیفی*

حسن فانیدپور^۱، محمدرضا نیلی احمدآبادی^۲، حسین کارآمد^۳
(دریافت: ۹۸/۲/۲ - پذیرش: ۹۸/۸/۱۴، نوع مقاله: پژوهشی)

چکیده

هدف پژوهش حاضر، بررسی اصول و معیارهای تألیف محتوای درسی در مقطع عمومی حوزه‌های علمیه خواهران است. روش آن، تحلیل محتوای کیفی، با استفاده از روش مضمون‌محور (تماتیک) به صورت تحلیل استقرایی است. روش انتخاب نمونه یا واحد تحلیل در این مطالعه نمونه‌گیری نظری است. در یافته‌های به دست آمده، علاوه بر مصاحبه‌ها، محتوای مستندات مربوط نیز بررسی شد؛ به طوری که با کدگذاری مقوله‌های اصلی بعد از اشباع اطلاعاتی، ۵ مقوله اصلی و ۳۹ مقوله فرعی از داده‌های کیفی استخراج گردید و اعتباریابی درونی یافته‌های پژوهش صورت گرفت. یافته‌ها به جهت مبتنی بودن مقوله‌ها به فحوای متخصصان برجسته حوزه‌های علمیه و تطبیق آن‌ها با آموزه‌های دینی، صرفاً به زمینه نظام آموزش عالی حوزه علمیه وابسته نبوده، قابلیت کاربرد در موقعیت‌های مختلف، به‌ویژه نشر کتاب‌های دانشگاهی را نیز دارد.

کلیدواژه‌ها

کتاب درسی، حوزه‌های علمیه، آموزه‌های دینی، اصول انتخاب و سازماندهی محتوا، معیار تألیف متون درسی.

* مقاله حاضر در ادامه مقاله «شناسایی و اعتباریابی اصول و معیارهای طراحی کتب درسی مبتنی بر...» اثر فانیدپور و همکاران در شماره قبل مجله (پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی، ۱۳۹۸) ارائه شده است.

۱. دکترای تکنولوژی آموزشی، فارغ‌التحصیل از دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (h.fanidpour@whc.ir) (نویسنده مسئول).

۲. دانشیار، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، مدیر گروه تکنولوژی آموزشی، تهران، ایران (nili1339@gmail.com).

۳. استادیار، مجتمع آموزش عالی علوم انسانی وابسته به جامعه المصطفی، گروه علوم تربیتی، قم، ایران (hkaramadbi@gmail.com).

Principles and criteria for the content of textbooks in religious schools: A qualitative study

Hassan Fanidpour¹

Mohammad Reza Nili Ahmadabadi²

Hossein Karamad³

Abstract

The research was carried out with the aim of studying the principles and criteria for writing content of the syllabus at the general level of women's seminaries. The methodology of this research is qualitative content analysis, using the theme-oriented method (thematic method) through inductive analysis. Sampling method or the method for selection of analysis unit in this study was theoretical sampling. Regarding the data obtained, the contents of the relevant documents were analyzed in addition to the analysis of the interviews, so that by coding the main categories after data saturation, 5 main categories and 39 sub-categories were extracted from the qualitative data, and the internal validity was calculated. Due to the fact that the findings are based on the ideas of prominent experts in seminaries and are consistent with religious teachings, their application is not limited to the higher education system of the seminaries and can be used in various contexts, especially the context of university textbook publication.

Keywords: textbook, seminaries (religious schools), religious teachings, fundamentals of content selection and organization, criteria for writing textbooks.

-
1. PhD in Educational Technology, Allameh Tabatabaei University, Tehran, Iran (h.fanidpour@whc.ir) (corresponding author)
 2. Associate Professor of Educational Technology, Allameh Tabatabaei University, Tehran, Iran (nili1339@gmail.com)
 3. Assistant Professor of Educational Science, Faculty of Humanities & Social Sciences, Qom Al-Mustafa Institutional University Qom, Iran (hkaramadbi@gmail.com)

مقدمه

محتوای کتاب درسی به منزله غذا نسبت به معده و وجود آدمی است و همان تأثیری که تغذیه بر رشد یا انحطاط جسم دارد، محتوای آموزشی نیز بر رشد یا انحطاط فکر و روان یادگیرنده تأثیر می‌گذارد. شاید آیه ۲۴ از سوره عبس: «پس آدمی باید به خوراک خود بنگرد» ناظر به همین موضوع باشد که باید به درستی فهمید از چه چیزی و چگونه تغذیه می‌شود؟ (ملکی، ۱۳۹۶). کتاب درسی به دلیل اهمیت، به خصوص در نظام آموزش‌های متمرکز) و به منزله اصلی‌ترین ابزار آموزش، باید مطابق با اصول و معیارهای خاصی تألیف و تفهیم شود (فرمehنی فراہانی، ۱۳۷۸: ۱۰۵).

بررسی کتاب‌های درسی موجود نشان می‌دهد هر مؤلفی شیوه خاصی در تألیف آن دارد، به طوری که به ندرت دو کتاب درسی حداقل از لحاظ ساختار شبیه به هم هستند، حتی یک مؤلف دو کتاب خود را با شیوه‌هایی کاملاً متفاوت تدوین می‌کند. بنابراین، مؤلفان علاوه بر دانش تخصصی در ماده درسی، برای تدوین کتاب درسی مطلوب به معیارهایی نیاز دارند که بر حسب جنسیت، مقطع تحصیلی و رشته تحصیلی و نیز شرایط زمانی و مکانی مطابق با مبانی و اصول تعلیم و تربیت اسلامی تدوین شده باشند.

هیچ نظام تعلیم و تربیتی را نمی‌توان یافت که برای تربیت انسان‌ها بکوشد، اما جهت‌گیری و معیاری مشخص در این زمینه نداشته باشد (ملکی، ۱۳۹۶)؛ با نظر به این واقعیت که آموزه‌های دین اسلام، متناسب با واقعیت وجودی و فطری آدمی است و نیازهای مختلف انسان را به رسمیت می‌شناسد و نسبت به تغییر و تحولات زمانی و مکانی بی‌تفاوت نیست. برخی از پژوهشگران غربی مانند زوردیگ^۱، زبان آموزه‌های دینی را زبان هستی و زبان سایر دروس را زبان کاربرد نامیده‌اند تا به این حقیقت اشاره کنند که آموزه‌های دینی با کل وجود و هستی انسان پیوند دارد. کسی که نگرش الهی را می‌پذیرد، کل زندگی او رنگی جدید به خود می‌گیرد، اما سایر دانش‌های بشری چنین خاصیتی ندارند. ما سایر دانش‌ها را به کار می‌گیریم، اما اعتقادات با هستی ما گره خورده است. وقتی زبان آموزه‌های دینی، زبان وجود باشد و به کل حیات فرد رنگ ویژه‌ای دهد، پیوند آن با عمل و تربیت آشکار می‌شود (سجادی، ۱۳۹۵).

در زمینه مذکور مقام معظم رهبری در دیداری که با جمعی از استادان دانشگاهی داشتند فرمودند: علوم انسانی آن‌وقت صحیح و مفید و تربیت‌کننده صحیح انسان خواهد

بود و به فرد و جامعه نفع خواهد رساند که براساس تفکر الهی و جهان‌بینی الهی باشد (سخاوتیان و عباسی، ۱۳۹۶). همچنین در در دیدار با جمعی از روحانیون اظهار داشتند: کتاب درسی خوب، نظام آموزشی درست و منطقی، فرصت‌های آموزشی مناسب، قرار دادن صحیح و منطقی درس‌ها در کنار هم - که همین، جزو نظام آموزشی است - و مسائلی از این قبیل به مسئولان و گردانندگان امور حوزه مربوط می‌شود و نقش زیادی در جلوگیری از اتلاف وقت طلبه دارد (سایت دفتر نشر و حفظ آثار حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۷۸/۹/۱۶). ایشان تأکید داشتند که نقش کتاب نقشی بی‌بدیل است، البته بهترین کتاب‌ها، کتابی است که انسان را به سمت خداوند و ارزش‌های والا و انقلابی هدایت کند (سایت دفتر نشر و حفظ آثار حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۷/۲/۲۱).

بنابر آنچه گفته شد، بی‌توجهی به آموزه‌های دینی در تدوین و طراحی کتاب‌ها درسی، یعنی بی‌توجهی به زیربنای رویکرد تعلیم و تربیت اسلامی و به ویژگی‌های یادگیرندگان در تحقق معنویت و تربیت و بالندگی آنان. با توجه به نتایج مطالعات مختلف، کتاب درسی تأثیر مستقیمی بر تدریس، یادگیری و تربیت دارد (ملکی، ۱۳۹۶)، شایسته و بایسته است که براساس آموزه‌های دینی معیارهای انتخاب محتوا و طراحی آن مشخص شود و تدوین کتاب‌های درسی صورت پذیرد.

ساختار کتاب‌های درسی باید به گونه‌ای پایه‌ریزی شود که زمینه‌ساز تحقق فرایند یادگیری مطلوب و مؤثر باشد. کتاب درسی علاوه بر این که باید از ویژگی‌هایی مانند جامعیت، تناسب با اهداف آموزشی، تناسب با مبانی دینی، تناسب با اطلاعات جدید و معتبر آن علم و تناسب با نیازهای جامعه برخوردار باشد، باید با ویژگی‌ها، نیازها و علایق مخاطبان خود نیز متناسب باشد (کارآمد، ۱۳۹۰؛ ملکی، ۱۳۸۴؛ آرمند، ۱۳۸۱).

با توجه به این که طراحی هر یک از عناصر نظام آموزشی باید بر زمینه و بستر فکری‌ای مبتنی باشد که آموزش براساس آن شکل گرفته است، و از سویی چون حوزه‌های علمیه خواهران با فرهنگ و ارزش‌های حوزوی و سنت اصیل سلف صالح است آمیخته و از سویی دیگر با ضرورت‌ها و اقتضائات فکری، اعتقادی و ارزشی بانوان طلبه رابطه قوی دارد؛ در نتیجه علاوه بر این که از منظر آموزه‌های دینی بر نقش زن در امور همچون همسر داری، تربیت فرزندان و سایر امور خانه تأکید شده است، او به تحصیل علم نیز تشویق شده است (زیبایی‌نژاد، ۱۳۸۸). اما در طراحی نظام آموزشی حوزه‌های علمیه خواهران، نه تنها به این توازن و ویژگی‌های طلاب توجه چندانی نشده، بلکه غالباً محتوای

برنامه درسی آنان متناسب با نظام حوزه علمی برادران ارائه و تدوین شده و نیز به لحاظ ساختار مقطع‌بندی، و ضوابط حاکم، از نظام دانشگاهی اقتباس یافته است (فانیدپور و همکاران، ۱۳۹۲). این موضوع باعث می‌شود که فحوای و علم متخصصان حوزه‌های علمی خواهان نسبت به آموزه‌های دینی و آشنایی‌شان با تدوین و تألیف کتاب درسی، شاخص‌ها و معیارهای مهمی در اختیار مؤلفان و مدونان کتاب درسی قرار گیرد تا آنان نیز براساس آن به تحقیق و تأمل پردازند و براساس آن پیش روند. از این رو، مسئله اصلی پژوهش حاضر، یافتن مؤلفه‌ها و معیارهای تألیف کتاب‌ها درسی براساس آموزه‌های دینی برای مقطع عمومی حوزه‌های علمی خواهان است.

کتاب درسی شامل هر نوع کتاب یا جایگزینی (کتاب کاغذی، چاپی، دست‌نوشته، جیبی و غیره) است که منبع مطالعه فراگیران برای پیشبرد اهداف آموزشی و برنامه‌ریزی آموزشی است (Hamilton, 1990). براساس فرهنگ لغت کالینز (Collins English Dictionary, 1988) کتاب درسی منبعی معیار و دارای اطلاعاتی است برای توسعه و آموزش یک موضوع محتوای درسی نیز درباره حقایق، اصول و مسائلی است که در یک درس خاص گنجانده و معمولاً در قالب کتاب درسی به فراگیران منتقل می‌شود (فتحی و اجارگاه و آقازاده، ۱۳۸۵). محتوا مهم‌ترین بخش یک برنامه درسی است، به طوری که پوسن^۱ می‌گوید برخی از صاحب‌نظران، آن را قلب برنامه درسی می‌دانند؛ نیز یکی از جنبه‌های برنامه درسی به معنای عناصر دانش، مهارت‌ها، فرایندها و نگرش‌هایی است که از طریق تجارب یادگیری انتخاب و سازماندهی شده و سپس به فراگیران ارائه می‌شود. به عبارتی، کتاب درسی متنی است که با هدف آموزش بخش خاصی از دانش یا مهارت‌ها برای سطح معینی از یادگیرندگان در یک نظام آموزشی تهیه می‌شود (فتحی و اجارگاه و آقازاده، ۱۳۸۵).

از آنجا که دانش مستقلی درباره کتاب درسی وجود ندارد، می‌توان محتوای آن را به دو بخش محتوای علمی یا موضوع درسی و محتوای تربیتی و اجتماعی تقسیم کرد. منظور از محتوای علمی یا موضوع درسی، مجموعه اطلاعات، آگاهی‌ها و مهارت‌هایی است که فراگیر باید آن را در یک دوره خاص در زمینه موضوعی خاص به دست آورد. بنابراین، محتوای علمی علاوه بر دانش و اطلاعات درسی موضوع، مهارت‌هایی است مانند حل مسئله، تفکر انتقادی و دیگر مهارت‌های کلی (جمالی و همکاران، ۱۳۸۸). و منظور از محتوای تربیتی و اجتماعی، مجموعه ارزش‌ها و نگرش‌هایی است که از طریق محتوا انتقال

می‌یابد و شامل: ۱) نگرش‌ها و ارزش‌های متنوع جامعه، مانند مذهب، نژاد، مسائل اقتصادی اجتماعی و سیاسی؛ ۲) ارزش‌هایی مانند شهروندی، احترام به قانون و تساوی همه نژادها و اقتضات گروه‌های مذهبی و جنسیتی، و ۳) تقویت ارزش‌های دینی و اعتقادی و ارزش‌های معاصر جامعه محلی و ملی (جمالی و همکاران، ۱۳۸۸) می‌شود. در واقع، محتوای علمی و تربیتی (اجتماعی) بسیار در هم تنیده شده‌اند و تفکیک آن‌ها از هم ممکن نیست؛ در این باره و حتی دربارهٔ تعریف مفهوم کتاب درسی صاحب‌نظران توافق نظر ندارند (نیک‌نفس و علی‌آبادی، ۱۳۹۲).

از آنجا که موضوعات درسی و فعالیت‌های یادگیری در حوزه‌های علمی خواهان، طیفی از محتواها و فعالیت‌های ساختارمند تا بی‌ساختار را در بر می‌گیرد، هر کدام از فنون، روش‌ها و رسانه‌های آموزشی می‌توانند به اقتضای موقعیت و نوع ساختار درس متفاوت باشند (پاکپور و همکاران، ۱۳۹۶). محتواهای ساختارمند، یعنی محتواهای تابع سلسله‌مراتب دانشی مشخص که دارای ویژگی‌های عینی و محسوس و نظامند هستند؛ مانند دروس منطق، صرف، نحو، اصول فقه و کلام. اما محتواهای نیمه‌ساختار یا بی‌ساختار، گرچه تقریباً از علوم ساختارمند برخوردارند، قالب دقیق و سختی ندارند؛ مانند دروس تاریخ، فرق و مذاهب، نظام سیاسی اسلام و اخلاق که بیشتر، مسائل تعریف نشده را در بر گرفته‌اند (پاکپور و همکاران، ۱۳۹۶). پژوهشگران مختلف که در پیشینه پژوهشی این مقاله به ارائه نظرات آن‌ها پرداخته می‌شود، تنها معیارها و عوامل مؤثر در تدوین و طراحی کتاب باکیفیت را شناسایی کرده‌اند. اما دانستن اصول و معیارهای تألیفی که با آموزه‌های دینی منطبق بوده، از دیدگاه متخصصان حوزوی مطرح شده باشند، میزان تأثیرگذاری و جایگاه این عوامل را در کتاب‌های درسی بهتر نشان می‌دهند. از این رو، در این پژوهش، با تکیه بر آموزه‌های دینی، مؤلفه‌ها و معیارهای گزینش محتوا و تنظیم کتاب درسی مقطع عمومی حوزه علمی خواهان شناسایی شده است.

پیشینه پژوهش

برای بررسی تحقیقات انجام‌شده در خصوص موضوع پژوهش حاضر، دو محور پژوهش‌های داخلی و خارجی بررسی شد: در داخل کشور زمینه معیارهای تألیف و طراحی کتاب درسی بسیار اندک است و شاید بتوان آن را بیشتر منحصر به فصلنامه تخصصی پژوهشی و نگارش کتب دانشگاهی مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی «سمت»

دانست. البته پژوهشی با معیارهای تألیف و طراحی کتاب‌های درسی مبتنی بر آموزه‌های دینی یافت نشد، اما پژوهش‌های مورد نظر معرفی می‌شوند:

- فانیدپور (۱۳۹۸) در پژوهش خود به نام «تدوین و اعتباریابی الگوی طراحی آموزشی مبتنی بر آموزه‌های دینی در مقطع عمومی حوزه‌های علمیه خواهران»، نوع تحلیل و سازماندهی محتوای درسی در سطح حوزه علمیه خواهران را بررسی کرده است؛ به طوری که، پس از مطالعه مبانی نظری و مصاحبه اولیه با برخی از استادان حوزوی، ویژگی‌های سازماندهی محتوای درسی حوزه را شناسایی گردید. طبق یافته‌ها، بارزترین مشخصه‌های سازماندهی محتوای درسی عبارت‌اند از: تنظیم محتوا به صورت درس‌بندی شده و مبتنی بر آیه‌بینی محتوای درسی، رعایت تقدم و تأخر عنوان‌ها و محتوای دروس تعیین شده در مرکز برنامه ریزی از سوی استادان متخصص (گروه علمی)، و نظم در محتوای درس منبث از ساختار رشته‌های علمی مربوط و مبتنی بر نیاز طلاب و جامعه.

- ملکی (۱۳۹۶) در کتاب هویت دینی و برنامه درسی که محتوای آن را حاصل تجربیات و مطالعات چندین ساله خود در زمینه اسلامی سازی و بومی کردن محتوای برنامه درسی بیان کرده است، در آن الگوی برنامه درسی فطرت‌گرا را معرفی و تبیین کرده است. به عبارتی دیگر، در این کتاب به توصیف و تبیین ویژگی‌های محتوای برنامه درسی از منظر هویت دین اسلام و بر محور فطرت انسانی پرداخته است.

- رضایی (۱۳۹۱)، در پژوهش «تأثیر شیوه آموزش ارزش‌های دینی بر تربیت منش عفاف در دانش‌آموزان مبتنی بر دیدگاه منش پروری توماس لیکن» شیوه‌های آموزشی، روش تدریس و محتوای آموزشی مبتنی بر دیدگاه منش پروری توماس لیکن برای گروه آزمایش و روش تدریس رایج برای گروه کنترل را به کار برده است. نتایج آن نشان داد میان برنامه درسی آموزش ارزش‌های دینی مبتنی بر دیدگاه منش پروری و پرورش منش عفاف در دانش‌آموزان تفاوت معناداری وجود دارد که نشان‌دهنده تغییر نگرش و طرز تلقی دانش‌آموزان به این ارزش در ابعاد اهمیت عفاف، عفت گفتاری، پوششی، دیداری، شنیداری و جنسی است.

- سراجی و همکاران (۱۳۹۲)، در مقاله «تعیین ملاک‌های سنجش اثربخشی دوره‌های آموزش مجازی حوزوی»، ملاک‌های سنجش اثربخشی دوره‌های آموزش مجازی حوزوی را تعیین کرده‌اند و نیز از روش‌شناسی پژوهش کیفی استفاده و از طریق نظریه‌مبنایی چارچوبی برای سنجش اثربخشی دوره‌های آموزش مجازی حوزوی ارائه کرده‌اند. براساس

یافته‌های این پژوهش برای سنجش اثربخشی آموزش‌های مجازی حوزوی در لایه عمومی (سطحی) باید به شش مقوله ارزش‌های بنیادین آموزش‌های حوزوی، غایت‌های آموزش مجازی حوزوی، طراحی برنامه درسی، ویژگی‌های استاد، ویژگی‌های یادگیرنده (طلبه) و نتایج نگرشی و رفتاری توجه داشت که با توجه به ارزش‌های بنیادین حاکم بر فضای آموزش‌های حوزوی مجازی از ارتباط متقابل بین این عوامل شش گانه، یک خصوصیه مهم روحیه طلبگی اولویت می‌یابد. این ویژگی به منزله لایه خاص (عمیق) در سنجش اثربخشی آموزش‌های حوزوی باید مد نظر باشد. ویژگی حس طلبگی دربرگیرنده مؤلفه‌های خرده‌تر مانند: زی‌طلبگی، کنجکاوی معرفتی و دینی، ساده‌زیستی، مهارت‌های تبلیغی، رعایت حرمت استاد، دریافت حس باطنی و یادگیری مداوم است.

- شفیع پور و تدین (۱۳۹۲)، در «بررسی ابعاد پداگوژیکی اسلامی کردن برنامه‌های درسی دانشگاهی در حوزه علوم انسانی»، ابعاد پداگوژیکی اسلامی کردن برنامه‌های درسی دانشگاهی در حوزه علوم انسانی را تعیین کرده‌اند. نتایج نشان داد که زیرمؤلفه‌های ابعاد پداگوژیکی اسلامی کردن برنامه‌های درسی عبارت‌اند از: فلسفه و اهداف مدل (با ارزش ویژه ۴۵۳/۳)، مبانی نظری مدل (با ارزش ویژه ۷۸۶/۳)، چارچوب ادراکی مدل پیشنهادی با زیرمؤلفه‌های ارزش‌های یادگیری در نظام دینی اسلامی (با ارزش ویژه ۳۴۸/۴)، پژوهش محوری براساس منابع اسلامی (با ارزش ویژه ۶۷۴/۴)، نهادینه‌سازی عادات و رفتارهای انسان‌گرایانه (با ارزش ویژه ۱۲/۴)، بومی‌سازی نظریه‌های برنامه‌های درسی براساس منابع اسلامی (با ارزش ویژه ۵۹۳/۳)، رویکرد صلاحیت‌مداری (با ارزش ویژه ۳۲۸/۳)، ایجاد وحدت براساس تعالیم اسلامی و تقویت روح معنوی (با ارزش ویژه ۲۴۳/۴)، تقویت قوه تفکر و تعقل فراگیران (با ارزش ویژه ۲۶۸/۴)، توسعه مسئولیت‌پذیری فراگیران (با ارزش ویژه ۵۶۸۰/۳)، مراحل اجرایی مدل پیشنهادی (با ارزش ویژه ۷۵۴/۴)، نظام ارزشیابی از مدل پیشنهادی (با ارزش ویژه ۲۳۴/۴) و درنهایت مدل پیشنهادی پژوهش (با ارزش ویژه ۹۶۳/۴)؛ نیز مقدار $t=2/743$ و سطح $P > 0.01$ معنادار است و مورد تأیید بالاتر از سطح متوسط از نظر پاسخگویان قرار گرفته است.

- در کتاب کارآمد (۱۳۹۰) با عنوان در جست‌وجوی راهکارهای تدوین متون درسی، معیارهایی برای تألیف و تدوین متون درسی مشخص شده است. در این کتاب با استفاده از مباحث مطرح در نشست‌ها، کارگاه آموزشی و منابع موجود در زمینه برنامه‌ریزی درسی، آیین‌نامه‌ای برای نویسندگان کتاب‌های درسی در سطح آموزش عالی (دانشگاه‌ها و

حوزه‌های علمیه) تنظیم شده است. بر این اساس، محتوای کتاب در چهار فصل بدین شرح تهیه‌تدوین یافته است: فصل اول: ماهیت کتاب درسی، انگیزش، نظام یادگیری و جغرافیای مفهومی؛ فصل دوم: مراحل تدوین کتاب درسی، طراحی چارچوب کلی کتاب درسی، سازماندهی ساختار؛ و فصل سوم: آیین‌نامه تدوین کتاب درسی؛ فصل چهارم: الگوی عملی.

روش پژوهش

پژوهش حاضر در دسته تحقیقات کیفی و کاربردی است و در آن روش تحلیل محتوای مضمون‌محور^۱ (تماتیک) - روشی که به صورت تحلیل استقرایی با توجه به قرابت داده‌ها و کدهای به دست می‌آید - به کار رفته است. در این پژوهش، به صورت چند مرحله‌ی رفت و برگشتی تا دستیابی به اشباع نظری^۲، از استادان برجسته‌ی حوزوی مصاحبه شد. در واقع، تحلیل محتوای مضمون‌رونوشت‌های مصاحبه‌ها و محور یافته‌های پژوهش حاضر است یا تحلیلی استقرایی است که طی آن محقق از طریق طبقه‌بندی داده‌ها، الگویابی درون‌داده‌ای و برون‌داده‌ای، به یک سنخ‌شناسی تحلیلی دست می‌یابد و به اجمال عبارت است از: عمل کدگذاری و تحلیل داده‌ها با این هدف که عبارت‌ها چه می‌گویند. این نوع تحلیل به دنبال الگویابی در داده‌هاست (محمدپور، ۱۳۸۸؛ Thomas & Harden, 2008).

جامعه و نمونه آماری

جامعه آماری این پژوهش عبارت است از: مقاله‌های داوری شده و پایان‌نامه‌های انتشار یافته در زمینه موضوع این پژوهش که از کتابخانه اداره کل برنامه‌ریزی و تدوین متون تحصیلی حوزه‌های علمیه خواران، کتابخانه گروه‌های علمی مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خواران، کتابخانه مراکز پژوهشی پژوهشکده حوزه و دانشگاه، مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه قم، پژوهشکده فرهنگ و اندیشه اسلامی، مؤسسه مطالعات راهبردی علوم و معارف اسلامی قم، مؤسسه امام خمینی (ره)، پایگاه اطلاع‌رسانی سراسری اسلام (رسا) و پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه و وبگاه‌های مگیران، نورمگز، پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی، پرتال جامع علوم انسانی و کتابخانه دیجیتال دانشگاه علامه طباطبائی تهران استفاده شد و به منظور بررسی پژوهش‌های انجام شده در خارج از کشور،

1. thematic analysis
2. theoretical saturation

بانک اطلاعاتی اریک^۱، بانک اطلاعاتی فهرست علوم اجتماعی^۲، بانک اطلاعاتی چکیده پایان نامه ها^۳، و پایگاه اطلاع رسانی مربوط به تربیت مبلغ مذهبی^۴ و پایگاه های اطلاعاتی Sage، Emerald، Ebsco، Science Direct و Proquest که از سال ۲۰۰۵ به بعد نمایه شده اند، جست و جو شد. نمونه گیری از این جامعه، نمونه گیری نظری بود؛ بدین صورت که مقاله ها و پایان نامه ها ابتدا با توجه به ارتباط داشتن با موضوع پژوهش تفکیک شده و سپس طبق قاعده انتخاب تدریجی صورت گرفت و تا احصای سؤال ها غنی و اولیه از مؤلفه های طراحی آموزش مبتنی بر آموزه های دینی ادامه یافت؛ نیز در فرایند تحلیل محتوای مصاحبه ها از منابع مرتبط، به منزله منابع کمکی برای غنای کار استفاده شد (جدول ۱).

جدول ۱ جامعه و نمونه آماری مجموعه مستندات و کتاب های پژوهش حاضر

کتاب	اسناد بالادستی	طرح پژوهشی	پایان نامه	مقاله	مجموع
۱۸	۲	۴	۶	۱۶	۴۶
۷	۲	۲	۳	۸	۲۲

همچنین بخشی دیگر از جامعه آماری پژوهش حاضر را استادان و متخصصان برجسته حوزوی تشکیل می دهند. جدول ۲، نوع مشارکت کنندگان و تعداد جامعه و نمونه آماری آن را نشان می دهد

جدول ۲ جامعه و نمونه آماری مشارکت کنندگان پژوهش حاضر

اعضای هیئت علمی شورای سیاست گذاری مرکز مدیریت حوزه های علمیه خواران	گروه علمی برنامه ریزی و تربیت و مرکز مدیریت حوزه های علمیه خواران	کارشناسان ستادی اداره کل برنامه ریزی و تدوین متون تحصیلی	گروه علمی برنامه ریزی و تدوین متون درسی	مجموع
۸	۶	۵	۶	۲۵
۴	۳	۲	۳	۱۲

1. Ericc
2. social science index
3. dissertation abstracts
4. the network for strategic missions

روش انتخاب نمونه یا واحد تحلیل در این مطالعه، نمونه‌گیری نظری^۱ به صورت انتخاب گلوله برفی بود. در مرحله اولیه نمونه‌گیری، تحلیل داده‌ها باید باز و نسبتاً نامحدود/غیر مقید^۲ باشد و پژوهشگر منابعی را برگزیند که به اطلاعات مرتبط‌تری دست یابد؛ نیز همچنان که داده‌ها تحلیل می‌شوند، از یافته‌های به دست آمده برای انتخاب منابع بعدی استفاده کند (Nori, 2011، به نقل از Golding, 2002). اصل اساسی در نمونه‌گیری نظری، انتخاب موارد یا گروه‌ها براساس محتواست. اصل گستردگی تحقیق یا تمرکز بر دامنه تحقیق می‌تواند یکی از اهداف تحقیق مورد بررسی باشد؛ یعنی در تحقیق، تمام گزینه‌ها و مطالب را در سیطره دید خود قرار داده، یا به انتخاب حجمی آن‌ها بسنده کنیم (Boswell & Cannon, 2012). در مورد اندازه و حجم نمونه‌ها در این نمونه‌گیری، محقق باید اجازه دهد که تحلیل، فرایند پژوهش را هدایت کند. نمونه‌گیری تا زمانی ادامه خواهد یافت که طبقه‌ای به اشباع اطلاعاتی برسد. در حالی که در نمونه‌گیری آماری پس از مطالعه تمامی نمونه‌ها نمونه‌گیری پایان می‌یابد (Tuckett, 2004).

بر این اساس در پژوهش حاضر، برای دستیابی به اشباع اطلاعاتی، از ۱۲ متخصص حوزوی مصاحبه شد. در این مصاحبه‌های که به صورت نیمه‌ساختارمند طراحی شده بود، سؤال‌های اولیه مصاحبه با مطالعه اکتشافی در اسناد بالادستی و مستندات موجود به دست آمد و در فرایند مصاحبه سؤال‌ها دقیق‌تر و جزئی‌تر شد. در یافته‌های به دست آمده علاوه بر تحلیل محتوای رونوشت مصاحبه‌ها، از مکتوبات و مستندات مربوط استفاده شد؛ بدین صورت که در جریان مصاحبه و تحلیل، برای اتقان پژوهش به مستندات و مکتوبات مذکور مراجعه شد و جمع‌آوری و تحلیل آن‌ها تا رسیدن به اشباع اطلاعاتی ادامه یافت. سپس با تحلیل مجموع محتوای مصاحبه‌ها و مستندات، مقوله‌های اصلی و زیرمقوله‌های پاسخ سؤال‌های پژوهش استخراج و با کدگذاری، مقوله‌های اصلی از مقوله‌های فرعی تفکیک شد؛ در نهایت مقوله‌ها به منزله رویکردها و مبانی گردآوری و تألیف کتاب‌های درسی تدوین و تکمیل گردید.

یافته‌های پژوهش

در این پژوهش داده‌های گردآوری شده با استفاده از روش تحلیل تماتیک، دسته‌بندی، سازمان‌بندی، و مقوله‌بندی شد و مقوله‌های اصلی استخراج و در قالب یک جدول مفهومی ارائه گردید. با کدگذاری مقوله‌های اصلی بعد از اشباع اطلاعاتی، ۵ مقوله اصلی و ۳۹

1. theoretical sampling
2. unfocused

زیرمقوله از داده‌های کیفی به دست آمد. مؤلفه‌های شناسایی شده عبارت‌اند از: تعیین انتخاب‌کنندگان محتوا و ارزیابان آن، جهت‌گیری مؤلف محتوا، زمینه‌گردآوری اطلاعات، گزینش و تأمین محتوا، تعیین حجم و سازماندهی محتوا. در جدول ۳ این مقوله‌های به همراه کدهای هر یک آمده است.

جدول ۳ مؤلفه‌ها و مقوله‌های تألیف کتاب‌های درسی در حوزه‌های علمیه

مقوله‌ها (مؤلفه‌ها)	کدها (معیارها)
تعیین انتخاب‌کنندگان محتوا و ارزیابان جهت‌گیری مؤلف	ماهیت انتخاب‌کنندگان محتوا و ارزیابان آن، تألیف و تدوین گروهی، هم‌جهت بودن مؤلف و ارزیاب. رویکرد تربیت‌محوری، سرعت‌بخشی، فهم محوری متن، تقویت قوه حافظه و یادداری، پایبندی به متون درسی سنتی و متداول حوزه. منطقه‌تدوین متون، نیازسنجی (نیاز جامعه، نیاز دانش و نیاز علمی طلبه)، ابتنای اندیشه دینی.
زمینه‌گردآوری اطلاعات گزینش و تأمین محتوا	تناسب محتوا با برنامه درسی و سرفصل مصوب، اتقان محتوا، انطباق با دیدگاه‌های مشهور و معتبر، هماهنگی با آخرین یافته‌های شناخته شده، تناسب محتوا با مبانی دینی و فرهنگی جامعه، انطباق با نیازهای جامعه، رعایت تناسب محتوا با مدت زمان ارائه، تناسب محتوا با نیازها و علائق طلاب خواهر، رشد همه‌جانبه، تناسب با سیر تکاملی انسان، نافع بودن و برخورداری از نتایج عملی، تناسب با پیشرفت‌های علمی و فناوریانه، تناسب محتوا با نیازهای ملی و محلی، تناسب با مسائل و ارتباطات جهانی، تناسب محتوا با زبان، تناسب محتوا با ساختار دانش.
تعیین حجم و سازماندهی محتوا	آموزش حضوری، آموزش غیر حضوری، نوع محتوا، استادمحوری، شاگردمحوری، نوع مقطع، زبان ارائه محتوا، سطح دانش، نوع دانش، توجه به نقش جنسیتی طلاب، میزان بهره‌گیری از فناوری‌های آموزشی، تولید راهنمای یادگیری متون.

تعیین انتخاب‌کنندگان محتوا و ارزیابان کتاب درسی

در این پژوهش، براساس تحلیل مصاحبه‌ها و مستندات موجود، سه معیار برای تعیین مؤلفان و تدوین و ارزیابان کتاب درسی شناسایی شد. طبق این معیارها، توجه به انتخاب افراد برای تألیف کتاب‌های حوزه‌های علمیه خواهان ضروری است. در جدول ۴ معیارهای مذکور بررسی شده‌اند.

جدول ۴ مقوله تعیین انتخاب‌کنندگان محتوا و ارزیابان کتاب درسی

مقوله	کد گذاری	واحد معنایی (جمله‌های کلیدی)
ماهیت انتخاب‌کنندگان و ارزیابان محتوای درسی	ماهیت انتخاب‌کنندگان و ارزیابان محتوای درسی	در طراحی و تولید محتوای کتاب درسی ماهیت ماهیت انتخاب‌کنندگان محتوا و تألیف گروهی به قدری مهم است توانمندی علمی که به‌طور مستقیم و غیر مستقیم در کیفیت محتوا اثر می‌گذارد. مؤلفانی که محتوا را برمی‌گزینند و تدوین می‌کنند، باید دارای شایستگی‌های لازم اعتقادی، معنوی و جهت‌گیری اسلامی بوده در وهله بعد، علاوه بر این که از تخصص جامع موضوعی و توانمندی علمی کافی در رشته خود برخوردارند، به دروس اصلی حوزه (مثل فقه و اصول) نیز اشراف داشته باشند. همچنین دارای آثار تألیفی مرتبط بوده که نشان‌دهنده تسلط جامع و جهت‌گیری علمی آنان باشد. سپس، از بین مؤلفانی که در شرایط یکسان هستند، کسانی انتخاب شوند که از اشتها و مقبولیت کافی برخوردارند و با توجه به اقتضائات جنسیتی حوزه علمیه خواهران، به محیط یادگیری و نوع یادگیرندگان حوزه خواهران آگاهی و اشراف لازم را داشته باشند. یعنی اگر مؤلفی از بین استادان خانم وجود نداشته باشد، باید فردی در اولویت انتخاب اداره کل تدوین و تألیف متون قرار گیرد که در حوزه‌های علمیه خواهران تدریس کرده باشد.
تألیف و تدوین گروهی	تألیف و تدوین گروهی	برای این که متن متقن ارائه شود و ابعاد مختلف آن مشخص باشد، لازم است تألیف و تدوین متون درسی به صورت گروهی (عقل جمعی) صورت گیرد تا انتقادات و مشکلات کمتری مترتب آن گردد و دوباره کاری‌ها رخ ندهد تا موجبات پذیرش همگانی کتاب فراهم آید.
هم‌جهت بودن مؤلف و ارزیاب	هم‌جهت بودن مؤلف و ارزیاب	در انتخاب مؤلفان باید افرادی برگزید که دارای جهت‌گیری اجتهادی در علم مورد نظر هستند. نیز در انتخاب ارزیابان آن، باید به همسویی اندیشه علمی و جهت‌گیری مؤلف و ارزیابان دقت نظر کافی صورت گیرد.

تعیین انتخاب‌کنندگان محتوا و ارزیابان کتاب درسی

جهت‌گیری مؤلف

بر اساس تحلیل مصاحبه‌ها و مستندات موجود، پنج معیار برای رویکرد و جهت‌گیری مؤلفان کتاب درسی حوزه‌های علمیه شناسایی شد که نشان می‌دهد مؤلفان برای تألیف کتاب‌های درسی حوزه‌های علمیه خواهران باید به چه رویکرد توجه داشته باشند. در جدول ۵ این معیارها بررسی شده‌اند.

جدول ۵ مقوله جهت گیری مؤلف

مقوله	کد گذاری	واحد معنایی (جمله های کلیدی)
سرعت بخشی		در دوره مقدماتی (مقطع عمومی)، طلاب باید به سرعت دروس عمومی را بگذرانند؛ در حالی که چنین نیست. گذراندن این مقطع (در کنار اتقان و دقت آموزش)، عنصر اصلی آموزش آنان است.
فهم محوری		طلاب باید هر متنی را که در مقطع عمومی و مقدماتی برایشان تدریس می شود، بخوانند و بفهمند و بر فهم این متون دقت کنند؛ زیرا متن درسی برای طلاب صرفاً اطلاعات نیست، بلکه فهم روش است و این برای تفهیم قضایا و «درک مطلب» و کسب ورزیدگی علمی در خصوص علوم تحلیلی و استدلالی در اواخر مقطع عمومی ضروری است.
تربیت محوری		تأکید بیش از اندازه بر علم آموزی و توجه افراطی به متن علمی و برنامه های آموزشی و حجم این برنامه و محتواها، مشکلات روحی برای طلاب مجرد و مشکلات خانوادگی برای طلاب متأهل ایجاد می کند که با توجه مسئولان امر به رویکرد تربیت محور ضروری است این موضوع را در نظر گیرند تا طلبه آسیب نبیند.
تقویت قوه حافظه و یادداری متن		علمی که به مطالعه حوزه خاصی از دانش می پردازد و روش و راهکار تجربی برای حل مسائل علمی و اجتماعی ارائه نمی دهد (همچون منطق، ادبیات عرب و اصول)؛ از این رو، محفوظات اصطلاحات و مطالب آن برای طلاب ضروری می نماید. حفظ این دانش های اولیه، به کاربردی شدن علوم و توفیق در اجرا کمک می نماید و از سویی دیگر طلبه ای که محفوظات فراوانی دارد در امر تبلیغ، ترویج، دفاع و استدلال موفق تر و با اعتماد به نفس تر است.
پایبندی به متون متداول و سیاست های حوزه		پایبندی به متون درسی متداول و توجه به سیاست های حوزه پیش از تهیه متون جدید لازم است. با توجه به این که برخی متون درسی مقطع عمومی برای استنباط و فهم سایر دروس حوزوی از دروس محوری و ابزاری هستند، این علوم از طریق دانشمندان و علمای فاضل نسل به نسل پخته تر شده و به نسل معاصر رسیده است. تدوین و تألیفات جدید باید بر پایه متون مورد تأیید سلف صالح انجام شود. در اواخر مقطع عمومی، محتوا از قالب متن محوری خارج شده، به سمت موضوع محوری و علم محوری سوق می یابد. ارائه دانش پایه (اطلاعات و مفاهیم) و تثبیت آن برای دستیابی به مهارت های ذهنی سطح بالا در علم ضروری است.

تربیت محوری

زمینه گردآوری اطلاعات

در این پژوهش براساس تحلیل مصاحبه ها و مستندات موجود، معیارهایی برای زمینه

گردآوری اطلاعات شناسایی شد که عبارت‌اند از: توجه به منطقهٔ تدوین، نیازسنجی و ابتدای اندیشهٔ دینی. این معیارها نشان می‌دهند که در گردآوری مجموعهٔ اطلاعات محتوای درسی به چه زمینه و منابعی باید توجه و به آن‌ها رجوع کرد. در جدول ۶، به معیارهای احصا شده در این زمینه بررسی می‌شود:

جدول ۶ مقولهٔ تعیین زمینهٔ گردآوری اطلاعات

مقوله	کدگذاری	واحد معنایی (جمله‌های کلیدی)
زمینهٔ گردآوری اطلاعات	منطقهٔ تدوین	گاهی ترکیب جمعیتی مذهبی نظیر مناطق با ترکیب شیعه و سنی کتاب‌های اعتقادی خاصی را می‌طلبند و یا در مناطقی که نسبت به برخی فرقه‌ها و ادیان نظیر بهائیت، وهابیت، مسیحیت و صوفیه آسیب‌پذیرند، به آموزه‌های خاصی برای آموزش نیاز دارند. این مسئله در دو بعد تبلیغ برای پیروان ادیان و مذاهب دیگر و جلوگیری از آسیب‌های ترویج افکار باطل برای شیعیان اهمیت دارد که برای تبلیغ در این مناطق، یکی از بایسته‌ها، منطقه‌شناسی دقیق و بررسی دقیق اعتقادات و باورهای مردم آن منطقه است.
	نیازسنجی	با توجه به این که در عصر حاضر نیازهای جدیدی برای جامعهٔ علمی - دانش دینی مطرح و به طبع آن نیازهای فراگیران نیز متفاوت می‌شود، علوم اسلامی و بالخصوص حوزوی باید یک قدم پیش تر رفته، از این قافلهٔ علمی عقب نمانند، که در غیر این صورت، جبران‌ناپذیر خواهد بود.
		توجه به آرمان‌ها و ارزش‌های جامعه؛ رشد روح انعطاف‌پذیری و جامعه‌پذیری در فراگیران؛ نزدیک شدن جامعه و حوزه به یکدیگر؛ توجه به علایق و انتظارات اجتماع از حوزه علمیه؛ رشد هم‌نوایی با جامعه.
		آماده‌سازی طلاب برای رویارویی با محیط مثلاً با استفاده از بحث طلبه گروهی و کار گروهی در متن؛ هماهنگی محتوا با استعدادها و علایق و گرایش‌های طلاب؛ هم‌آوایی محتوا با اطلاعات و پیش‌دانسته‌های طلاب؛ هم‌آوایی محتوا با نیازها و اهداف تربیتی طلاب؛ توجه به رشد اجتماعی فراگیران؛ کمک به فراگیران در پاسخگویی به سؤال‌های آنان.
ابتدای اندیشهٔ دینی	مخالفت نکردن با اسلام دلیلی کافی بر اسلامی بودن آن نیست. معمولاً دانش‌هایی در حوزه گسترش می‌یابند و بومی می‌شوند که بتوانند ریشه‌های قرآنی و حدیثی خود را تعریف کنند. البته موضوعاتی که بتوانند به استنباط‌های قرآنی و حدیثی کمک کنند نیز جایگاه خوبی در حوزه می‌یابند.	

معیارهای گزینش و تأمین محتوا

در این پژوهش براساس تحلیل مصاحبه‌ها و مستندات موجود، ۱۹ معیار برای گزینش و تأمین محتوا شناسایی شدند که نشان می‌دهند از بین اطلاعات گردآوری شده به چه معیارهایی برای انتخاب آن‌ها باید توجه کرد؛ در جدول ۷، این معیارها بررسی شده‌اند:

جدول ۷ مقوله گزینش و تأمین محتوا

مقوله	کدگذاری	واحد معنایی (جمله‌های کلیدی)
	اتقان محتوا	مهم‌ترین ویژگی محتوای مناسب، اتقان محتواست. این ویژگی از چند جهت اهمیت دارد: نخست، مکتب اسلام مکتبی واقع‌گراست و در آن تنها معلوماتی برای آموزش مناسب هستند که مطابق با واقع باشند؛ در غیر این صورت، یا اگر مطابقت آن‌ها با واقع محرز نشده باشد، محتوای مناسبی برای متن درسی نیستند. دوم، عقلانیت، مهم‌ترین وجه تمایز انسان با سایر موجودات، زمانی شکوفا شده، به اوج فعلیت می‌رسد که ماده تأمل و تحلیل آن، دانش درست و صحیح باشد.
	انطباق با دیدگاه‌های مشهور	بین نظریه‌های مختلف، دیدگاهی که از سایر دیدگاه‌ها مشهورتر است، در متن کتاب گنجانده شود و باید به دو نکته توجه داشت: (۱) شهرت امری نسبی است، بنابراین ممکن است یک نظریه در دوره‌ای شهرت داشته باشد، ولی در دوره تاریخی دیگر چنین نباشد (۲) ملاک شهرت، جامعه علمی است.
	همانگی با آخرین یافته‌ها	دانش فقه و اخلاق برای ساماندهی به زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها شکل گرفته و درصدد جهت‌دهی زندگی آنان به سوی ارزش‌هایی غایی و واسطه اخلاقی و قرب الی الله است. اقبال جامعه به چنین دانش‌هایی زمانی صورت می‌گیرد که محتوای آن‌ها منطبق با آخرین یافته‌های معطوف به نیازهای نوظهور باشد.
	تناسب محتوا با مبانی دینی و فرهنگی جامعه	برخی از دیدگاه‌ها با مبانی دینی یا فرهنگ عمومی جامعه ناسازگار بوده، تعارض واقعی یا ظاهری دارد. در چنین مواردی، مؤلف با توجه به اشرافی که به مبانی دینی و فرهنگ عمومی دارد، باید از ارائه دیدگاه‌هایی که با مبانی یا فرهنگ جامعه در تعارض است، خودداری کند. ترویج دیدگاه‌های الحادی یا فرقه‌های منحرف یا خرده‌گرایش‌های ناسازگار با مبانی اعتقادی یک جامعه و به همین ترتیب، ارزش‌های متناسب با جامعه لیبرالیستی و سکولار امری نادرست است.

ادامهٔ جدول ۷	
مقوله	کد گذاری
انطباق با نیازهای جامعه	واحد معنایی (جمله‌های کلیدی)
رعایت تناسب محتوا با مدت زمان ارائه	یکی از مهم‌ترین منابع طراحی اهداف و فرایندهای مبتنی بر آن، توجه به نیازهای جامعه است، زیرا نظام تعلیم و تربیت، هر چند در اصل با هدف به فعلیت رساندن استعداد های فراگیران شکل گرفته است، ولی این امر در جامعه‌ای شکل می‌گیرد که از نیروهای انسانی سالم، توانمند و ماهر و فرهیخته برخوردار بوده، زمینهٔ بیرون نهادی رشد و شکوفایی استعداد های فراگیران را فراهم کند؛ این موضوع برنامه‌ریزان درسی و تدوین‌کنندگان متون درسی را به گزینش محتوای متناسب با متون مورد نظر سوق می‌دهد.
مخاطب نیز محروم می‌شود.	نخستین ویژگی صوری متن گزینش شده آن است که با مدت زمان در نظر گرفته شده (تعداد واحد درسی) برای ارائهٔ محتوا تناسب داشته باشد. عنصر زمان در فضای تدریس رسمی، اهمیت بسیاری دارد. بنابراین، تأکید بر سازگاری محتوا با عنصر زمان به مفهوم اتمام محتوا در مدت زمان در نظر گرفته شده برمی‌گردد؛ در غیر این صورت، سایر محتوای در نظر گرفته شده از فرایند تدریس حذف و به‌طور طبیعی، مخاطب نیز محروم می‌شود.
هر کتاب درسی تدوین یافته؛ اگر فراتر از مرحله آشنایی باشد، نیازمند سطح علمی پیش‌نیاز خواهد بود. در مواردی، مخاطبان علی‌رغم یکسان بودن رتبهٔ تحصیلی - از قبیل سطح یک یا دو و سه بودن - از حیث پیشینهٔ تحصیلاتی خاص با هم متفاوت‌اند. بعضی از آنان در زمینهٔ حداقل مواد درسی، به‌لحاظ گستره و عمق اطلاعات مربوط به یک مادهٔ درسی، تفاوت دارند. بنابراین، تدوین‌کنندگان مواد درسی باید اطلاعات دقیقی دربارهٔ سطح دانش مخاطبان و پیش‌نیازهایی که گذرانده‌اند داشته باشند.	متناسب سازی که در حوزهٔ خواهران - مخاطبان کتاب‌های درسی - در برنامه‌ریزی و نظام تعلیم و تربیت تأثیر بیشتری دارد. با توجه به این که هدف از برنامه‌ها اجتهاد است یا رویکرد ترویجی و تبلیغی، ممکن است برنامه‌ها و مواد درسی و سرفصل‌ها را متفاوت سازد. البته همین هدف می‌تواند در تدوین محتوا و انتخاب مطالب نیز تأثیر بگذارد. برای نمونه اگر با نیازسنجی و راه‌های دیگر، هدف آموزشی صرفاً ترویجی باشد، سطح دانش در هر علمی محدودتر می‌شود؛ اما در تدوین متن، مثال‌های گره‌خورده با زندگی و یافتن نمونه‌های کاربردی افزایش می‌یابد. مبتنی کردن مثال‌های کتاب بر تقویت ذی‌طلبگی و صفات اخلاقی زنان از جنبه‌های آموزشی سازی است. در روایات به دختران حیا و به مردان غیرت داده شده و غیرت تکوینی مردانه است؛ از این رو، در طراحی متون متناسب با جنسیت طلاب حوزهٔ خواهران و ترجیحات یادگیری این قشر، کتاب‌ها باید بازنویسی و تدوین شوند.

بازنویسی و تدوین

متناسب سازی

ادامهٔ جدول ۷

مقوله	کد گذاری	واحد معنایی (جمله‌های کلیدی)
		در طراحی پیام‌های آموزشی و جلد آن‌ها از رنگ‌های جنبه‌های هنری شاد و دلخواه بانوان استفاده شود.
		برای یادگیری مدخل دروس برخی کتاب‌ها به تناسب فنون
		نوع محتوای آن، بهتر است از تمثیل‌ها، سؤال‌ها و معرفی‌کننده
		داستان‌های کوتاه و بحث‌برانگیز مبتنی بر مسائل بانوان استفاده شود.
زمینه‌ساز رشد همه‌جانبه		محتوا باید زمینه‌ساز رشد مهارت‌های شناختی، از قبیل رشد مهارت‌های تجزیه و تحلیل، تفکر نظام‌مند، نقادانه و خلاق نیز باشد. شناختی
		بهره‌گیری مؤثر از دانش‌ها در زندگی زمانی ممکن است
		که محتوای آن‌ها بتواند برای مرحلهٔ بعد از فارغ‌التحصیلی تجارب بعدی
		مهارت‌های لازم در به کارگیری آن‌ها را فراهم کرده باشد.
نافع بودن و برخورداری از نتایج عملی		اگر محتوای گزینش شده به گونه‌ای باشد که نیازهای عملی فراگیران را برآورد نمی‌کند، در این صورت مصداق علم غیر مفید و مورد نفعی خواهد بود. تأکید بر ضرورت مفید بودن علم و پناه بردن به خداوند از علم غیر مفید، خود بیانگر این واقعیت است که یادگیری زمانی ارزشمند خواهد بود که از نتایج علمی و عملی برخوردار باشد.
تناسب با پیشرفت‌های علمی و فناوری		تناسب محتوا با پیشرفت‌های علمی و فناوری بدین معناست که محتوا باید مفاهیم اساسی و پایه را در بر گیرد؛ متناسب با تحولات علمی، پذیرنده مباحث و علوم جدید باشد و در عین حال نوعی هماهنگی بین تحولات فناوری و علمی و اخلاق بشری ایجاد نماید. علاوه بر این، به منظور تناسب بیشتر با این تحولات، محتوا باید به جای آموزش خلاصه‌ای از دانش بشری که به سرعت کهنه شده و از رده خارج می‌شود بر پرورش تفکر تأکید ورزد.
تناسب محتوا با نیازهای ملی و محلی		یکی از معیارهای مهم برای گزینش محتوا، توجه به نیازهای منطقه‌ای و محلی است. یکی از آشکال ارتباطات انسانی برقراری با پیرامون انسانی است و چون انسان موجودی اجتماعی بوده، به‌ویژه در جامعهٔ صنعتی، ناگزیر از تنظیم مناسبات اجتماعی است. اساساً مهم‌ترین رسالت نهاد تعلیم و تربیت در جوامع امروزی، تربیت انسان برخوردار از رشد اجتماعی است. این رویکرد، مستلزم تربیت انسان‌هایی است که با محیط اطراف خود تعاملی فعال داشته باشند، نقش مؤثری در جامعه ایفا کنند و توانایی روبه‌رویی و پاسخگویی با محیط بومی و جامعه خود را داشته باشند.

ادامهٔ جدول ۷

مقوله	کد گذاری	واحد معنایی (جمله‌های کلیدی)
		تناسب با مسائل و با توجه به پدیدهٔ جهانی شدن و گسترش روابط انسان‌ها از سطح ملی به ارتباطات جهانی گسترهٔ جهانی، محتوا نیز باید علاوه بر تناسب داشتن با نیازهای ملی، با مسائل و دغدغه‌های جهانی و روابط جهانی منطبق باشد تا نقش تمدن‌سازی دین اسلام به‌خوبی در جهان فراهم شود و از این رو باید با اوضاع بین‌المللی نیز تناسب داشته باشد. در دنیای معاصر با توجه به تسهیل ارتباطات و انقلاب در فناوری ارتباطی، اقوام و ملل گوناگون به یکدیگر بسیار نزدیک شده‌اند.
		استفاده از متن عربی غالباً در دروس حوزه مورد تأکید و نیز اساس زبان علم یادگیری است؛ زیرا علاوه بر یادگیری مطالب و دانش موجود کتاب، هدف فراگیری زبان دین است تا طلبه بتواند علاوه بر چگونگی اعراب‌گذاری‌ها، مسائل نحوی و صرفی (مقدماتی) متن و قدرت روان‌خوانی و توانایی صحیح‌خوانی را کسب و به حواشی کتاب که غالباً عربی است رجوع کند. لذا در تدوین محتوای کتاب‌های درسی حوزه منظور داشتن آن، امری مهم و تعیین‌کننده است.
		تعلق به گروه خاصی باعث می‌شود که فرد لغات، زبان‌طلبگی جمله‌ها و عبارات خاصی را در برقراری ارتباط به معاصر کار برد که با گروه‌های دیگر کاملاً متفاوت باشد. طلاب در فضای حوزه و طلبگی با زبان خاص خود صحبت و رشد می‌کنند و کتاب درسی نیز برای ایجاد انس و تعامل بیشتر با طلبه و حمایت از این زبان، باید از واژگان و اصطلاحات حوزوی در متن خود استفاده کند.
		با توجه به ویژگی و روحیهٔ خاص طلاب خواهر، زبان صمیمی بهتر است برای انس و تعامل بیشتر آنان با متن از ضمایر سوم شخص و در مقدمه‌های درسی و خطابه‌های آن از کلمات محبت‌آمیز استفاده شود.
		هر دانشی از مؤلفه‌های متعدد، از شناسنامهٔ دانش (بنیان‌گذار، تاریخ تکوین، صاحب‌نظران برجسته)، منابع مشخص، فایده و هدف خاص، روش‌ها و مفاهیم و ساختار خاصی برخوردار است.

زبان و روش تدریس

توسعهٔ معارف با زبان

زبان معاصر

توسعهٔ معارف با زبان

دانش تخصصی

ادامه جدول ۷

مقوله	کد گذاری	واحد معنایی (جمله‌های کلیدی)
		در تدوین محتوا توجه به ویژگی‌های علم نقشی به‌سزا دارد. ویژگی‌های علوم ویژگی‌های علوم حوزوی از لحاظ روش تحقیق باید در انسانی - اسلامی کتاب‌های درسی مدّ نظر باشد. علوم عقلی، نقلی، شهودی، ترکیبی، عقلایی و غیره هر کدام با توجه به روش خود شیوه آموزشی خاص را می‌پذیرد.
		در مقطع عمومی، متن ضمن تفهیم و تعلیم مسائل موجود و تعادل بین آموزش آماده‌سازی آن‌ها برای زندگی کنونی، باید طلاب را برای عمومی و تخصصی فهم مسائل و مراحل بالاتر آماده سازد. هر سال تحصیلی باید مرحله‌ای به دانش‌ها و مهارت‌های طلبه بیفزاید و روند رشد و تربیت و نیز بین سطوح حوزه باید گام به گام بوده و از افزایش زیاد محتوا و عمق مسائل یا کاهش و تغییر محتوا به دور باشد.
		گروه‌های علمی مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران تناسب محتوا با که ماده‌های درسی تدوین می‌کنند، باید کارگروه برای نقد سرفصل و بررسی و نهایی‌سازی سرفصل‌ها تشکیل دهند و مؤلفان موظف‌اند که متناسب با آن، محتوا را تأمین کنند.
		در محتوای کتاب باید به مجموعه علوم آموزشی موجود توجه به سایر علوم در حوزه توجه داشت و از لحاظ کمی و کیفی و موقعیت، حوزوی تابع نظام علوم حوزوی بود تا از تکرار و همخوانی مصون ماند.
		برای سازماندهی تمامی کتاب‌های درسی باید اصل «از توجه به ترتیب ساده به مشکل» رعایت و نیز در سازماندهی مسائل علوم منطقی علم عقلی و مباحث فلسفی از روش عینی به ذهنی و عینی و ذهنی به عقلی استفاده شود. محتوای کتاب درسی باید به گونه‌ای تنظیم شود که ترتیب منطقی مباحث رعایت شده باشد.

تناسب محتوا با سرفصل

تناسب محتوا با سرفصل

معیارهای تعیین حجم و سازماندهی محتوا

بعد از گزینش و تأمین محتوا، مرحله تعیین حجم و سازماندهی محتوا شناسایی شد و براساس تحلیل مصاحبه‌ها و مستندات موجود، طبق جدول ۸ معیارهای احصاشده ارائه گردید.

جدول ۸ مقوله تعیین حجم و سازماندهی محتوا

مقوله	کدگذاری	واحد معنایی (جمله‌های کلیدی)
آموزش حضوری		نوع تدوین دروس نیازمند به همراهی استاد و حضور در کلاس باید با دروس غیر محوری و خودخوان متفاوت باشد. باید جایگاه استاد را در نظر گرفت و در تدوین دروس محوری بیشتر به جای ساده‌سازی مفاهیم و ارائه مثال‌های بی‌شمار، به فعال کردن ذهن تأکید داشت.
آموزش غیر حضوری		غیر حضوری بودن آموزش نیازمند بسط و تفصیل هرچه بیشتر مطالب کتاب است؛ در این صورت، این باید به گونه‌ای بسط یابد که جایگزین توضیحات استاد برای رفع ابهامات موجود در متن باشد.
نوع محتوا		در آموزش‌های غیر حضوری، ارائه برخی محتواها، از قبیل مباحث مهارتی یا مباحث انتزاعی سطح بالاتر، یا ممکن نیست و یا بی‌ثمر است. برای مثال، هدف از ارائه مباحث مهارتی، دستیابی فراگیر به مهارت مورد نظر است؛ بنابراین، ارائه مباحث مهارتی و استدلالی به شکل غیر حضوری در خوش‌بینانه‌ترین حالت می‌تواند به یادگیری قواعد مربوط به مهارت‌های شناختی بینجامد، در حالی که هیچ مهارت و قدرت استنباطی شاید به دست نیاید.
استادمحوری		اگر تدریس استادمحور باشد، پیچیدگی یا بالا بودن سطح محتوا، مشکل‌چندانی ایجاد نخواهد کرد؛ زیرا در صورت نبود برخی پیش‌نیازهای مفهومی، استاد در لابه‌لای درس، به تأمین حداقلی آن‌ها مبادرت می‌کند.
شاگردمحوری		کتاب‌های درسی غیر محوری و خودخوان، برای طلاب غیر حضوری، با نهایت ساده‌سازی و مثال‌های زیاد و متنوع تدوین شود. اگر متن شاگردمحور باشد، محتوا باید با دانش پیش‌نیاز فراگیر و نیز با سطح توانمندی‌های عقلی و سایر استعدادها، به‌ویژه انگیزه‌ها و علایق وی، کاملاً تناسب داشته باشد.
نوع مقطع		در ابتدای ورود طلاب به مقطع عمومی و برای جلوگیری از اتلاف وقت و سردرگمی آنان، شرایط و آزادی حداقلی برایشان فراهم می‌شود تا مطالعه بیشتری داشته باشند و نیز بر حاشیه‌ها و پژوهش‌های یادگیری متن کتاب تأکید کنند؛ اما به تدریج با استقلال یادگیری و انگیزه بیشتر، توانمندی فردی طلاب به سمت تدوین شاگردمحوری پیش می‌رود.
زبان ارائه محتوا		در صورتی که محتوا به زبان اصلی خود مخاطب نباشد و یا مخاطبان در درک مطالب به زبان دوم، چندان قوی نباشند، باید حجم کمتر و متناسبی با توجه به مدت زمان تدریس آن در نظر گرفته شود.

ادامهٔ جدول ۸

مقوله	کد گذاری	واحد معنایی (جمله‌های کلیدی)
	سطح دانش	محتوای دروس با توجه به سطوح اهداف مورد نظر متفاوت‌اند. شکی نیست که هرچه از سطوح آشنایی به مرحلهٔ بالاتر صعود کنیم، از توضیحات کاسته شده، بر مسائل مورد نظر اضافه می‌شود. علاوه بر کاهش محتوا، سطح توضیح مثال‌ها کمتر خواهد شد؛ یعنی بیشتر جوالان ذهنی و مسائل علمی آن مطرح می‌شود.
	نوع دانش	انواع دانش به لحاظ ماهیت گزاره‌ها با هم متفاوت‌اند؛ برخی از نوع عقلی، دسته‌ای دیگر تجربی و گروهی دیگر نقلی است. به هر اندازه که نوع مطالب انتزاعی‌تر باشد، به همان اندازه به لحاظ کمیت مسائل در نظر گرفته شده کمتر می‌شود و از حیث تبیین و توضیح و بهره‌گیری از مثال‌ها و ابزارهای آموزشی کمیت بیشتری.
	شرایط یادگیرنده	تحصیل در حوزهٔ علمیه، به صورت رسمی، برای طلاب خواهر دارای همسر و فرزند ممکن نیست؛ از این رو باید از حجم محتوای درسی حوزهٔ خواهران کاست و همچنین با توجه به نقش جنسیتی آنان، کتاب به گونه‌ای طراحی و تدوین شود که با امکان حضور نه‌چندان در کلاس بتوانند به صورت مستقل دروس مورد نظر را بیاموزند.
	بهره‌گیری از فناوری‌های نوین آموزشی	با بهره‌گیری از فناوری‌های نوین آموزشی (یادگیری سیار، تولید نرم‌افزارهای آموزشی و تعاملی، تولید فیلم‌های آموزشی و غیره) زمانی که طلبه به تمرین و تکرار نیاز دارد و مثل تجزیه و ترکیب و یادگیری ادبیات عربی که بارشناختی و سرعت بخشی یادگیری کاهش می‌یابد، با استفاده از این فناوری‌ها حجم کتاب تقلیل می‌یابد.
	تولید راهنمای یادگیری کتاب‌ها	با تدوین کتاب‌های کمک آموزشی، همچون راهنمای یادگیری (به‌خصوص برای دروس مهارتی و تمرینی) می‌توان هم استقلال یادگیرنده را برای یادگیری طلبه تقویت کرد و هم روند یادگیری را سرعت بخشید و هم این که خواهران طلبه با توجه به اقتضائات جنسیتی خود می‌توانند بیشتر در کنار خانواده خود باشند و انجام وظیفه کنند.

پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی

بحث و نتیجه‌گیری

هدف پژوهش حاضر، شناسایی و بررسی معیارهای تألیف کتاب‌های درسی در مقطع عمومی حوزه‌های علمیهٔ خواهران بود و در آن از روش کیفی، از طریق تحلیل محتوای مضمون‌محور (تماتیک) استفاده شد؛ به طوری که در جریان تحلیل، با کد گذاری

مقوله‌های اصلی بعد از اشباع نظری، ۵ مقوله اصلی و ۳۹ زیرمقوله از داده‌های کیفی استخراج گردید. این مؤلفه‌های شناسایی شده عبارت‌اند از: تعیین انتخاب‌کنندگان محتوا و ارزیابان، جهت‌گیری مؤلف، زمینه گردآوری اطلاعات، گزینش و تأمین محتوا، تعیین حجم و سازماندهی محتوا. طبق تحلیل مستندات مکتوب و رونوشت مصاحبه‌های انجام شده در این پژوهش و نیز یافته‌ها، انتخاب‌کنندگان محتوا و ارزیابان آن، بخش اصلی و مهمی از فرایند تألیف و تأیید کتاب‌های درسی حوزه‌های علمیه خواهران محسوب می‌شوند. این موضوع با تحقیقات ملکی (۱۳۹۶) و رضایی (۱۳۹۱) همسوست. آنان به اهمیت انتخاب مؤلفان و تدوین‌گران متون درسی تأکید داشته، بر اعتقادات دینی، معنوی و جهان‌بینی الهی فرد آنان برای جهت‌دهی به تربیت و منش مخاطبان مؤثر می‌دانند و معتقدند باید مؤلفان در تألیفات به جهت‌گیری علمی و اندیشه‌های اسلامی، رویکرد تربیت‌محوری، فهم‌محوری، تقویت قوه حافظه و یادداری محتوا و پابندی به متون درسی متداول و سیاست حوزه اهتمام داشته باشند؛ در نتیجه، کتب درسی در نظام آموزشی حوزه محور مهمی در فرایند آموزش و تربیت است. این موضوع با پژوهش سراجی و همکاران (۱۳۹۲) و ملکی (۱۳۹۶) همسوست و با برخی از یافته‌های شفیع‌پور و تدین (۱۳۹۲) - مبنی بر تعقل و تقویت قوه تفکر و حافظه است - سازگار است. متخصصان حوزه معتقدند مؤلف در انتخاب محتوا باید معیارهای منطقه‌تدوین، ویژگی یادگیرندگان، نیازسنجی، ابتنای اندیشه دینی را در نظر گیرد و یافته‌های این مقوله با یافته‌های ملکی (۱۳۹۶)، شفیع‌پور مطلق و تدین (۱۳۹۲) و رضایی (۱۳۹۱) که معیارهایی برای گزینش و تأمین محتوای درسی مورد نظر مشخص کردند و نیز با یافته‌های ملکی (۱۳۹۶) همسوست. نیز برای تأمین محتوای درسی باید معیارهایی را تعیین کرد که این موضوع با برخی از یافته‌های شفیع‌پور مطلق و تدین (۱۳۹۲) سازگار است. یعنی انطباق محتوای گزینش شده با مجموعه قواعد شکلی و نحوه سازماندهی آن، باید به گونه‌ای تنظیم شود که در مدت زمان مشخص شده در برنامه درسی، به نحو مؤثر و کامل و با سرعت شناختی فراگیران، قابلیت یادگیری و درک باشد و براساس علایق و نیازها و کاربردی بودن محتوا گزینش اطلاعات به دست آمده صورت گیرد. طبق نظر بیشتر متخصصان، پیش از اقدام به طراحی آموزشی کتاب درسی باید حجم کتاب و نوع سازماندهی (درس‌بندی) آن مشخص گردد؛ از این رو شناسایی معیارهای: مدت زمان ارائه، نوع زبان ارائه محتوا، نوع ساختار محتوا، سطح دانش، نوع

دانش، شرایط یادگیرنده، میزان بهره‌مندی از فناوری‌های آموزشی، وجود کتاب‌های راهنمای یادگیری و آموزش، نوع نظام آموزشی حضوری یا غیر حضوری، استادمحوری یا شاگردمحوری آموزش، همگی بر کمیت محتوای کتاب درسی و نوع سازماندهی و چینش محتوای آن مؤثرند؛ موضوعی که با یافته‌های سراجی و همکاران (۱۳۹۲) و کارآمد (۱۳۹۰) همسوست. در هر صورت، مقوله‌های این پژوهش، معرفی معیارهایی کاربردی برای تألیف کتاب درسی حوزه‌های علمیه خواهران برای سطوح آموزش عالی است و یافته‌های آن نشان‌دهنده تأثیر متغیر جنیست در انتخاب نوع مؤلفان و مدونین کتاب‌ها درسی، نوع حجم محتوای کتاب‌ها درسی، گزینش و تأمین محتوا متناسب با نیازها و علایق طلاب خواهران است؛ در نتیجه طبق نظر متخصصان حوزوی، مؤلفان و ارزیابان انتخاب‌شده برای کتاب درسی حوزه خواهران باید دارای جهت فکری نزدیک به هم بوده، تا حد امکان، از زنان متخصص، مؤمن و مشهور برای تألیف دعوت شود. همچنین برای گردآوری مطالب کتاب درسی، به نیازهای علمی طلاب خواهران توجه شود و متخصصان حوزوی تأکید دارند که سرفصل‌های این کتاب‌های درسی، همچون احکام و اخلاق، محتوا با اقتضائات جنسیتی آنان متناسب باشد و برای جذابیت بیشتر محتوا و انتقال سریع‌تر و فهم بهتر یادگیرنده، محتوا شرح و بسط داشته باشد و مطابق با علایق و فرهنگ زندگی طلاب خواهران از مثال‌های کاربردی و بومی استفاده گردد. نیز توجه به نیازهای علمی جامعه طلاب خواهران و منطقه تدوین کتاب در گردآوری اطلاعات مهم هستند. بدین ترتیب، به اهمیت رویکرد تربیت‌محوری در حوزه‌های علمیه حجم محتوای کتاب درسی باید به نحوی باشد که به رشد علمی و تربیتی و استقلال یادگیرنده بینجامد. یافته‌ها به جهت مبتنی بودن مقوله‌ها به فحوای متخصصان برجسته حوزه‌های علمیه و تطبیق آن‌ها با آموزه‌های دینی، صرفاً به زمینه نظام آموزش عالی حوزه قابلیت کاربردی علمیه وابسته نبوده، در موقعیت‌های مختلف، به‌ویژه نشر کتاب‌ها دانشگاهی، قابلیت کاربردی را دارد.

با توجه به این که در تألیف کتاب‌های درسی حوزه‌های علمیه خواهران، بیشتر مؤلفان و استادان مرد و به‌ندرت خانم‌ها نقش دارند، پیشنهاد می‌شود از استادان مجرب و نخبگان حوزه‌های علمیه خواهران در این زمینه استعدادیابی شده، با برگزاری دوره‌های آموزشی تدوین برای آنان، گزینش نهایی صورت گیرد تا بدین صورت با توجه به شرایط بانوان طلبه محتوای کتاب‌های مورد نیاز تألیف و تهیه شوند.

منابع

- آرمند، محمد (۱۳۸۴). «ملاحظات در نگارش متون درسی»، سخن سمت، شماره ۱۴، ص ۵۵-۴۵.
- پاکپور، یونس، فانیدپور، حسن و ولی‌الله هاشم‌پور (۱۳۹۶). روش‌ها و فنون تدریس، قم: نشر هاجر.
- جمالی، زواره، بتول، نصر، احمدرضا، آرمند و محمدرضا محمد نیلی (۱۳۸۸). «تیین معیارهای محتوایی تألیف و تدوین کتاب‌های درسی دانشگاهی رشته‌های علوم تربیتی، مشاوره و روان‌شناسی، سخن سمت، شماره ۲۱، ص ۴۹-۳۱».
- رضایی، مهدی (۱۳۹۱). «تأثیر شیوه آموزش ارزش‌های دینی بر تربیت منش عفاف در دانش‌آموزان مبتنی بر دیدگاه منش پروری توماس لیکن»، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال بیستم، شماره ۱۶، ص ۱۳۵-۱۱۷.
- زیبایی‌نژاد، محمدرضا (۱۳۸۸). هویت و نقش‌های جنسیتی (مجموعه مقالات)، قم: نشر دفتر مطالعات و تحقیقات زنان.
- سایت دفتر نشر و حفظ آثار حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۷/۲/۲۱؛ <http://farsi.khamenei.ir>
- سجادی، سیدمهدی (۱۳۹۵). تربیت دینی و جهانی شدن اطلاعات و ارتباطات، تهران: انتشارات دانشگاه تربیت مدرس.
- سرخاوتیان، سید امیر و محمد باقر عباسی (۱۳۹۶). مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی علوم انسانی اسلامی، دوره سوم، شماره ۱.
- سراجی، فرهاد، حسینی، سیدحمید و عبدالرحیم سرو دلیر (۱۳۹۲). «تعیین ملاک‌های سنجش اثربخشی دوره‌های آموزش مجازی حوزوی، دوفصلنامه نظریه و عمل در برنامه درسی، سال اول، شماره ۱، ص ۱۰۰-۷۳».
- شفیع‌پور مطلق، فرهاد و مریم تدین (۱۳۹۲). «بررسی ابعاد پداگوژیکی اسلامی کردن برنامه‌های درسی دانشگاهی در حوزه علوم انسانی»، پژوهش در برنامه‌ریزی درسی (دانش و پژوهش در علوم تربیتی - برنامه‌ریزی درسی)، دوره ۱۰، شماره ۱۰، ص ۴۵-۳۳.
- فانیدپور، حسن (۱۳۹۲). سنخ‌شناسی زنان طلبه براساس انگیزه‌های ایشان برای تحصیل در حوزه‌های علمیه، دفتر برنامه‌ریزی آموزشی، معاونت آموزش مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران.
- فانیدپور، حسن (۱۳۹۸). تدوین و اعتباریابی الگوی طراحی آموزش مبتنی بر آموزه‌های دینی در مقطع عمومی حوزه‌های علمیه خاوران، رساله دکتری، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
- فانیدپور، حسن، مهدوی نسب، یوسف و مهدی کریمی (۱۳۹۲). آسیب‌شناسی نظام آموزشی حوزه‌های علمیه خاوران، دفتر برنامه‌ریزی آموزشی، معاونت آموزش مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران.
- فتحی‌واجارگاه، کوروش، و محرم آقازاده (۱۳۸۵). راهنمای تألیف کتاب‌های درسی، تهران: انتشارات آبیژ.
- فرمهبینی فراهانی، محسن (۱۳۷۸). فرهنگ توصیه‌های علوم تربیتی، تهران: اسرار دانش.
- کارآمد، حسین (۱۳۹۰). در جست‌وجوی راهکارهای تدوین متون درسی، چاپ دوم، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

- محمدپور، احمد (۱۳۸۸). *تحلیل داده‌های کیفی: رویه‌ها و مدل‌های انسان‌شناسی*، دوره دوم، سال یکم، شماره ۱۰، تهران: انجمن انسان‌شناسی.
- ملکی، حسن (۱۳۸۴). «شیوه طراحی و تألیف کتاب درسی»، *سخن‌سمت*، شماره ۱۴، ص ۹-۲۲.
- ملکی، حسن (۱۳۹۶). *هویت دینی برنامه درسی (جستاری در نظریه اسلامی برنامه درسی)*، تهران: انتشارات آیش.
- نیک‌نفس، سعید و خدیجه علی‌آبادی (۱۳۹۲). «نقش تحلیل محتوا در فرایند آموزش و طراحی کتاب‌های درسی»، *مجله رسانه، نسخه فارسی*، دوره ۸، شماره ۲، شماره ۱۶، ص ۱۲۴-۱۵۰.

- Bartlett, L. E. & J. A. Morgan (1991). *Choosing the College Textbook: Selection Checklist for Instructor Use Curriculum and Program Planning*, ERIC. Edu.
- Boswell C. & Sh. Cannon (2012). *Introduction to Nursing Research*. 3rd ed. Burlington, MA: Jones & Bartlett Publishers Collins English Dictionary.
- Hamilton, D. (1990). "What is a Textbook?" *Paradigm*, 1(3). Available at <http://www.ed.uiuc.edu/faculty/westbury/Paradigm/hamilton.htm> retrieved on August 15, 2005.
- Nori, A. (2011). *Develop a Conceptual Framework Program Is Compatible with Brain*, PhD Thesis, University of Tarbiyat modares.
- Thomas, James & Angela Harden (2008). *Methods for the Thematic Synthesis of Qualitative Research in Systematic Reviews*, ESRC National Centre for Research Methods NCRM Working Paper Series Number (10/07). Social Science Research Unit, London.
- Tuckett AG. (2004). *Qualitative research sampling: the very real complexities*. *Nurse Res*; 12(1): 47-61.